

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅԱՆ ԻՆՔՆԱՏԻՊՈՒԹՅԱՆ
ԲԱՂԱԴՐԻՉՆԵՐԸ**

Ներսիսյան Ա. Հ.

Շիրակի պետական համալսարան, ՀՀ, քաղաք Գյումրի, hajarmen77@gmail.com

Քաղաքակրթությունների աշխարհագրության գիտատեսական ժամանակակից մոտեցումներն իրենց ուշադրության կենտրոնում են պահում մարդկային համակեցությունների տարբեր տիպերի տարածաժամանակային հետազոտությունները: Նկատենք, որ ինչպես համամարդկային ու համաաշխարհային քաղաքակրթությունների, այնպես էլ լոկալ քաղաքակրթությունների և առանձին համակեցությունների զար-գացման ներկա հանգրվանը բնութագրվում է որպես ճգնաժամային: Վերջինիս հաղ-թահարման ուղիների որոնումը ամբողջացնում է և՛ ամբողջ գիտությանը, և՛ նրա առանձին բաղադրիչներին ներկայացվող ժամանակակից սոցիալական պատվերի բովանդակությունը: Մույն հոդվածի նպատակի փաստման և հետազոտական խնդիրների առանձնացման արդիականությունն ու այժմեկանությունը պայմանավորված է վերոհիշյալ հանգամանքով: Այսինքն, անհրաժեշտություն կա հասկանալու, գնահատելու և արժևորելու սեփական համակեցության շարժնթացի տրամաբանությունը:

Հետազոտական խնդիրների լուծման համար ընտրել ենք հասարակական աշխարհագրության մեթոդական տեսանկյունը: Սակայն, հետազոտության օբյեկտի՝ «Քաղաքակրթություն» հասարակական համակարգի բազմաշերտ բնույթով պայմանավորված, միաժամանակ փորձել ենք օգտվել հասարակական այլ գիտությունների կողմից կուտակված գիտելիքներից, մեթոդներից և միջոցներից (Վալեյայան 2004, Մուրադյան 2011, Ерасов 1998, Кузык 2008): Մենք որպես հետազոտական խնդիր առաջադրել ենք սեփական համակեցության տեսակի դիտարկումը, որը միաժամանակ կարող է մեթոդական հիմք հանդիսանալ համակեցության նմանատիպ միավորների հետագա ուսումնասիրման համար:

Այսպիսով, հետազոտությունում հստակորեն կարող ենք առանձնացնել գիտական երկու պարադիգմ. առաջինը՝ տարբեր համակեցությունների ուսումնասիրման անհրաժեշտությամբ պարտադրված գիտական նոր հետազոտությունների հնարավորության ստեղծումն է: Այն իր հերթին բացահայտում է աշխարհաճանաչողության ու գիտական գիտելիքի կուտակման նոր, բազմաշերտ

հարթություն, որը միաժամանակ գիտական բանավեճի նոր տեսանկյուններ է բացահայտում: Իսկ երկրորդը՝ համապատասխան մեթոդաբանության ամրագրումն է, որը հնարավոր է ամբողջացնել առանձին համակեցության հետազոտության միջոցով:

Մենք հայկական համակեցության էվոլյուցիայի արդյունքում առանձնացնում ենք քաղաքակրթական ինքնուրույն միավորի ենթակարգային աստիճան, որը համաշխարհային քաղաքակրթության շարժընթացի տարբեր փուլերում արտահայտման տարբեր ձևեր է ունեցել: Ըստ այդմ, անհրաժեշտ է բացահայտել հայկական ինքնուրույն քաղաքակրթական միավորի սահմանազատման չափանիշները: Համաձայն քաղաքակրթությունների աշխարհագրության նոր տեսության՝ լոկալ քաղաքակրթությունների սահմանազատման համար պարտադիր են էթնոաշխարհագրական տարածքի, լեզվամտածողության, հավատքի, մշակույթի յուրահատկությունն ու դրանց ինստիտուցիոնալացումը: Դրանք առանձին-առանձին հանդիսանում են անհրաժեշտ, բայց ոչ բավարար պայման: Այդ ինքնատիպ տարրերի միա-ժամանակյա ներդաշնակումն է հնարավորություն տալիս ստեղծել համամարդկային քաղաքակրթական արժեքներ, որոնց կրողն ու իրացնողը՝ լոկալ քաղաքակրթություններն են:

«Քաղաքակրթական բուրգի» կառուցման տրամաբանության, լոկալ քաղաքակրթությունների ինքնատիպությունն արտահայտող արժեքային բաղադրիչները խարսխվում են տարածական հիմքի վրա: **Հայկական քաղաքակրթության տարածա-կան հիմքը՝ Հայկական լեռնաշխարհն է:** Հայկական լեռնաշխարհը, չնայած որ հանդի-սանում է ֆիզիկաաշխարհագրական կարգաբանական միավոր՝ իր երկրաբանական կառուցվածքով և աշխարհագրական հստակ սահմաններով, միաժամանակ հանդի-սացել է հայ քաղաքակրթության ձևավորման ու զարգացման տարածական արեալը: Այսպիսով, **Հայկական լեռնաշխարհի ֆիզիկաաշխարհագրական միավորը որպես տարածական հիմք, ձևավորում և ամբողջացնում է Հայկական լոկալ քաղաքակրթության աշխարհագրական բովանդակությունը:**

Լոկալ քաղաքակրթությունների արժեքային նույնականացման ենթակարգությունում հաջորդ աստիճանը համապատասխանում է ծագումնաբանական ինքնատիպությանը: Ընդհանրացնելով մեր կողմից նախօրոք կատարված հետազոտությունների՝ պատմագիտական, համեմատական, լեզվաբանական և գենետիկական ուղղությունների արդյունքները (Епископосян 2000, Քոչար 2012)՝ կարող ենք փաստել.

Հայկական քաղաքակրթությունն առանձնանում է ծագումնաբանական ինքնատիպությամբ, ինչն ամբողջապես բավարարում է լոկալ քաղաքակրթության ձևավորման համար անհրաժեշտ պահանջը: Որպես լոկալ քաղաքակրթության համակարգաստեղծ բաղադրիչ՝ ծագումնաբանական նույնականացումը, հայկական քաղաքակրթությունում շատ ամուր է արտահայտված և իրացվել է վաղուց, ոչ ուշ, քան 5-7 հզ. տարի առաջ:

Հայկական քաղաքակրթության ինքնատիպության բացահայտման հաջորդ պայմանը մեզ պարտադրում է որոնել լեզվամտածողության այն յուրօրինակ ու առանձնահատուկ բաղադրիչները, որոնք թույլ կտան ամբողջացնել արժեքային նույնականացման համապատասխան աստիճանը: Բազմաթիվ հետաոտությունների (Ջահուկյան 1987, Աճառյան 2013, Աբաջյան 2017) մեր կողմից ընդհանրացման արդյունքում կարող ենք փաստել, որ հայոց լեզվի ինքնուրույն զարգացման ավելի քան հինգ հազարամյա ընթացքն ապացուցում է, որ այն կրողները հնարավորություն են ունեցել ինքնատիպ ձևով կառուցել և արտահայտել սեփական մտածողությունը: Իսկ դա իր հերթին հնարավորություն է տվել համակեցության զարգացման ենթակարգային համապատասխան աստիճանում ապահովել նույնականացման անհրաժեշտ բաղադրիչ: Հետևաբար, կարող ենք պնդել, որ **Հայկական քաղաքակրթությունն առանձնանում է լեզվամտածողական ինքնատիպությամբ, ինչն ամբողջապես բավարարում է լոկալ քաղաքակրթության ձևավորման համար անհրաժեշտ պահանջը:** Հայոց լեզվի և հայկական լեզվամտա-ծողության հզորությունն արտահայտվում է նաև ներքին բազմազանությամբ: Ըստ Լ.Եպիսկոպոսյանի՝ քանի որ հայերը ձևավորվել են շատ վաղ ժամանակներում, դա նշանակում է, որ մենք էթնոգենեզի մեջ ներառել ենք տարբեր ցեղախմբեր, որոնք ժամանակին խոսել են ազգակից լեզուներով: Դրանով է բացատրվում հայերենի 50-ից ավելի բարբառների գոյությունը: Հետաքրքիրն այն է, որ հայերենն ունեցել է այնպիսի հատկություն, որ շատ արագ ընդլայնել է իր սահմանները (Գնել արքեպիսկոպոս Ճերեճեան 1992):

Ըստ առաջարկվող մեթոդական մոտեցման՝ լոկալ քաղաքակրթությունների ձևավորման համակարգաստեղծ ենթակարգությունում հաջորդ բաղադրիչը վերաբերում է հավատքային-կրոնական ինքնատիպությանը: Ընդհանրացնելով մեր կողմից կատարված հետազոտությունների արդյունքները (Մաղաքիա արք. Օրմանյան 1959, Ջաբարյան 2014)՝ հիմնավորապես կարող ենք պնդել, որ **Հայկական քաղաքակրթությունն առանձնանում է հավատքային բաղադրիչի ինքնատիպությամբ, ինչն ամբողջապես բավարարում է լոկալ քաղաքակրթության ձևավորման համար անհրաժեշտ համապատասխան պահանջը:**

Հայկական քաղաքակրթության համակարգաստեղծ հաջորդ երկու բաղադրիչները պետք է դիտարկել միասնաբար, քանի որ դրանք վերաբերում են համակեցության մշակութային նույնականացմանը և վերջինիս ինստիտուցիոնալացման հնարավորությանը: Մենք մշակութային ինքնատիպությունը դիտարկում ենք քաղաքակրթության համակարգաստեղծ բաղադրիչների համատեքստում: Հետևաբար, տարածության և ժամանակի մեջ ստեղծված կոնկրետ արժեքների ընդհանրացված գնահատականը (Կատվայան 2012, Մովսիսյան 2018) բավարար է համապատասխան եզրակացություններ կատարելու համար:

Ըստ այդմ, հիմնվելով տարբեր ոլորտներում կատարված գիտական ուսումնասիրությունների վրա և դրանք ընդհանրացնելով տեսական մեկ հարթությունում, կարող ենք պնդել, որ ժամանակի ու տարածության մեջ հանդես եկող հայկական խիստ տարողունակ մշակույթն առանձնանում է ինքնատիպությամբ:

Նկատենք, որ առաջ քաշվող տեսության համաձայն, եթե արժեքային նույնականացման ինքնատիպ բաղադրիչների զարգացման արդյունքում ձևավորվում է համակեցության պետական տիպը, ապա ինստիտուցիոնալացման միջոցով հնարավորություն է ստեղծվում դրանք բարձրացնել քաղաքակրթական մակարդակի: Հետևաբար, հայ համակեցու-թյան պարագայում հստակ գործում է հետևյալ տրամաբանությունը. **Հայ համակեցու-թյունն, ունենալով արժեքային նույնացման ինքնատիպ բաղադրիչներ (տարածք, ծագումնաբանություն, լեզվամտածողություն, հավատք, մշակույթ), սեփական պետա-կանության պայմաններում հնարավորություն է ստացել դրանք համակարգված ձևով վերարտադրել և լիարժեքորեն իրացնել: Արդյունքում, այն բարձրացել է համակե-ցության առավելագույն աստիճանի՝ Լոկալ քաղաքակրթության մակարդակի:**

Ապացուցված կարելի է համարել այն փաստը, որ Հայ համակեցության նույնականացման արժեքային բաղադրիչներն ինքնատիպ են, առանձնահատուկ և չեն կրկնվում այլ քաղաքակրթությունների պարագայում: Հետևաբար, դրանք առանձին-առանձին ապահովել են քաղաքակրթության համակարգաստեղծ ենթակարգության անհրաժեշտ մակարդակ-ները: Իսկ դրանց համաժամանակյա փոխգոյակցության ու փոխազդեցության արդյունքը բավարար պայման է հանդիսացել Հայկական լոկալ քաղաքակրթության ձևավորման համար: Այսինքն, համակարգաստեղծ բոլոր բաղադրիչները՝ տարածք (Տ), ծագումնաբանություն (Ծ), լեզվամտածողություն (Լ), հավատք (Հ), մշակույթ (Մ) պետականություն (Պ) և՛ օբյեկտիվ իրականության, և՛ սուբյեկտիվ գիտակցության մեջ հաղես են գալիս հայկական ինքնատիպությամբ՝ ձևավորելով Հայկական քաղաքակրթությունը (ՀՔ): Հետևաբար, Հայ համակեցության պարագայում հստակ գործում է լոկալ քաղաքակրթությունների ձևավորման բանաձևը՝ $Z_{\Phi} = Z_{\Pi} (Z_{\Sigma} \times Z_{\Gamma} \times Z_{\Lambda} \times Z_{\Psi} \times Z_{\Theta})$:

Այսպիսով, Հայկական քաղաքակրթությունը ֆունկցիա է համակարգաստեղծ բաղադրիչներից՝ արգումենտներից: Բանաձևում յուրաքանչյուր արգումենտ ունի իր հստակ տեղը, որի գործառույթները հստակ են նաև իրականության մեջ՝ տարածաժամանակային ռեալ արտահայտմամբ: Ընդհանրացնելով կարող ենք արձանագրել, որ հայ համակեցության պարագայում հստակ կիրառելի է լոկալ քաղաքակրթությունների ձևավորման բանաձևը, որն ապացուցում է **Հայկական լոկալ քաղաքակրթության գոյությունը (գոյության հնարավորությունը):**

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1. Աբաջյան Ա. և ուրիշներ.. Հայոց լեզվի պատմություն, ԵՊՀ հրատ, Եր., 2017
2. Աճառյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, մաս I-II, Եր., 2013
3. Գնել արքեպիսկոպոս Ճերեճեան և ուրիշներ, Հայոց լեզուի նոր բառարան, Կ. Տոնիկեան և Որդիք Հրատարակչատուն, Պեյրուք, 1992
4. Զաքարյան Ս. Ա., Հայոց ինքնության քրիստոնեական հարացույցը (ձևավորման ու կայացման փուլ), «Հայոց ինքնության հարցեր», Եր., 2014
5. Կատվայան Մ. Ա., Հովհաննիսյան Պ. Գ., Մինասյան Է. Գ. և ուրիշներ, Հայոց Պատմություն (հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը), պրոֆ. Հր. Ռ. Միմոնյանի խմբագրությամբ, ԵՊՀ հրատ., Եր., 2012
6. Մաղաքիա արք. Օրմանյանի. Ազգապատում. Հայ ուղղափառ եկեղեցիոյ անցքերը սկիզբէին մինչեի մեր օրերը յարակից ազգային պարագաներով պատմուած, Հատոր Ա, Բ, Գ, Պեյրուք, տպ. Սեիան, 1959
7. Մովսիսյան Ա., ԵՊՀ Հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, Հայոց պատմության հանրագիտարան, Հայ ժողովրդի ծագումն ու կազմավորումը, 2018, <http://www.historyofarmenia.am>
8. Մուրադյան Յու. Քաղաքակրթությունների աշխարհագրություն: Երևան: Տիգրան Մեծ հրատարակչություն: 2011: 476 էջ
9. Ջահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն, Եր., 1987
10. Վալեսյան Լ. Հ. Աշխարհագրական գիտությունների մեթոդաբանական և տեսական հիմունքներ: Երևան: ԵՊՀ հրատարակչություն: 2004: 264 էջ:
11. Քոչար Ն., Արմենիոյ ռասայական տիպի ծագումնաբանական խնդիրները Հայկական լեռնաշխարհում և հարակից տարածքներում, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 2012, №1
12. Епископосян Л. Генетика ростовых процессов в армянской популяции, Եր., 2000
13. Ерасов Б. С, Сравнительное изучение цивилизаций-Хрестоматия: Учеб. пособие для студентов вузов.М.: Изд-во «Аспект Пресс». 1998. 556 с
14. Кузык Б. Н. Яковец Ю. В. Цивилизация: прошлое и будущее. М.; Институтэкономическихстратегий. 2008, 576 с.

GEOGRAPHICAL BASES OF THE ARMENIAN CIVILIZATION

Nersisyan A. O.,

Shirak state university

In article the components causing the Armenian originality for which analysis the approaches of the new theory "Geography of civilizations" presented by us earlier are taken in a basis are considered. For a research the methodological point of view of public geography which was replenished with general scientific methods is chosen. As a result of a research such backbone components of the Armenian civilization which are necessary to bring coexistence

to a local civilization are revealed. The last, first, are generalized in one theoretical space, the identity of each of them separately is revealed further.

Keywords: Public geography, civilization, local civilization, "pyramidal" structure of a civilization, types of human coexistence, human spatial structure, existential course of mankind, backbone components of a civilization.
